

Prof. Dr. BÜLENT BAKAR

**İkinci Meşrutiyet'ten
Mütareke Dönemi'ne Türkiye**

-İncelemeler I-

İstanbul, 2018

Carihçi
Kitabevi

Tarihçi Kitabevi Yayınları • 129

Genel Yayın Yönetmeni
Necip Azakoğlu

Editör
Necip Azakoğlu

Yayına Hazırlayan
Nevin Azakoğlu

Kapak ve sayfa tasarımı
Ahmet Çevik

Birinci baskı: Kasım 2018, İstanbul

Boyutlar: 13,5 x 21 cm
Sayfa sayısı: 352

ISBN: 978-975-2466-18-0

Baskı ve cilt
İnkılap Kitabevi Baskı Tesisleri
Çobançeşme Mah. Altay Sk. No: 8 Yenibosna
BAHÇELİEVLER-İSTANBUL
+90 (212) 496 11 11
Sertifika no: 10614

© Yayın hakları Tarihçi Kitabevi'ne aittir.
Bu eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan
kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya
edilemez, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

Tarihçi Kitabevi
Sertifika No: 17618

Moda Caddesi No: 104/A Moda/Kadıköy-İSTANBUL
Tel: 0216 418 68 86 GSM: 0530 370 74 11
www.tarihcikitabevi.com info@tarihcikitabevi.com

 tarihcikitabevi

 TarihciKitabevi

 tarihcikitabevi

Prof. Dr. BÜLENT BAKAR

**İkinci Meşrutiyet'ten
Mütareke Dönemi'ne Türkiye
-İncelemeler I-**

İstanbul, 2018

Carihçi
Kitabevi

ÖZGEÇMİŞ

Bülent BAKAR 1970 doğumludur. 1992’de Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden mezun olduktan sonra Yüksek Lisans ve Doktora çalışmalarını Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nde tamamlamıştır. 2005’de Yrd. Doç. Dr., 2012 yılında da Doç. Dr. olan Bülent BAKAR, 2018 yılında Profesörlük ünvanını almıştır. Halen Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Araştırma alanları, II. Meşrutiyet Dönemi, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı, Mütareke Dönemi, Ermeni Meselesi, Mülteci meseleleridir. Bu konularda ulusal ve uluslararası birçok dergide makaleleri yayımlanmıştır.

“Esir Şehrin Misafirleri Beyaz Ruslar” kitabı 2012 yılında Tarihçi Kitabevi tarafından yayımlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	7
ÖNSÖZ	9
BİRİNCİ BÖLÜM: İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ	13
• İkinci Meşrutiyet Döneminde Ayrılıkçı Bir Rum Cemiyeti: Adelfiya	13
• Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Marmara Denizi'nde Bir Dalyan Projesi	44
İKİNCİ BÖLÜM: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI	63
• Savaş Döneminde Türk Basınında Tarafsız Yayın Politikası: Saraybosna Suikastı'ndan Sultan Osman ve Reşadiye Gemileri Olayına Savaş Algısı	63
• Savaş Döneminde Türk Basınında Alman Sempatisi Dönemi: Goeben ve Breslau Gemilerinin Gelişinden Karadeniz Hadisesi'ne Savaş Algısı.....	96
• Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya Esir Düşen Türk Askerleri: “Rusya'daki Üserâmız Hakkında Ma'lûmât”	142
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ	181
• Birinci Dünya Savaşı'nda Sevk ve İskân Kanunu'na Giden Süreç: Osmanlı Hükümeti'nin Ermeni Politikaları ...	181
• Mondros Mütarekesi'nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Sorunu	224

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: SAĞLIK POLİTİKASI	249
• Mütâreke Dönemi'nde İstanbul'daki Okullarda Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele	249
BEŞİNCİ BÖLÜM: TURİZM	287
• Turizm Tarihimizde İdealist ve Öncü Bir Organizasyon: Müstakbilin Cemiyeti	287
KAYNAKÇA	341
DİZİN	350

ÖNSÖZ

İkinci Meşrutiyet'ten Mütareke Dönemi'ne uzanan yıllar Osmanlı Devleti'nin en uzun yıllarıdır. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı ile ülke içinde başlayan yalancı bahar çok kısa sürmüş, Osmanlı Devleti kısa sürede zaten bir süredir aşına olduğu dahilî ve haricî sorunlarla baş başa kalmıştı. 1911 yılında İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısından sonra savaşlar fasılasız devam etmiş, 1912-1913 yıllarında Balkan Savaşları ve 1914-1918 yıllarındaki Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda devlet yok olma noktasına gelmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın liderlik ettiği Türk milleti kaderini eline almış, 1919-1922 yıllarında verilen büyük bir mücadeleyle onurunu ve bağımsızlığını kurtarmış, yeni bir Türk Devleti kurmayı başarmıştır.

Kitapta beş bölüm halinde bana ait makaleler yer almıştır. Bu makaleler çeşitli kongreler ve sempozyumlarda sunulmuş, ulusal ve uluslararası dergilerde yayınlanmış çalışmalardır. Söz konusu çalışmalar konularına göre bölümlere ayrılmış ve kronolojik olarak sıralanmıştır.

Bilgi, çok hızlı bir şekilde kendisini yenilemektedir. Günümüzde bir çalışma, adeta tamamlandığı anda eskimeye başlamakta ve ikmale muhtaç hale gelmektedir. Aynı husus benim makalelerim için de kuşkusuz geçerlidir. Göstermeye çalıştığımız itinaya rağmen araştırma konularıyla ilgili yayınların bir kısmı gözümüzden kaçmış olabilir.

Yetişmemizde büyük payı olan hocam Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu'na teşekkür ediyorum. Mesai arkadaşı olarak yanında bulunmak benim için büyük bir ayrıcalık ve şans oldu. Kendisinden halen çok şey öğrendiğimiz hocamıza minnettarız. Makalelerimi bir kitapta toplamamın iyi olacağı fikrini ilk gündeme getiren meslektaşım ve dostum Doç. Dr. Murat Uluskan'ın her zaman yardımını gördüm.

Bu eser, bilimle uğraşmamı isteyen ve teşvik eden babamın anısına ithaf edildi. Babamın anısı ve geçmişte yaptığı tavsiyeler benim için en büyük güç kaynağıydı. Makalelerin hazırlandığı yıllar içinde eşime ve çocuklarıma zaman ayıramadığım anlar vardı. Anlayışları ve destekleri için ayrı ve özel bir teşekkürü fazlasıyla hak ettiler. Sabırları ve fedakârlıkları beni rahatlattı, çalışmalarımın daha verimli olmasını sağladı. Sevgili eşim Pınar'a, canım oğullarım Yiğit ve Yağız'a borçluyum, minnettarlığımı tekrar vurguluyorum.

Son olarak, birçok kitap ve dergide yer alan makalelerin bir araya getirilmesinin bilim dünyasına katkı sağlayacağını ve rahat ulaşılabilecek bir yayın sayesinde belki birçok araştırmacıya ilham verebileceğini söylediğimde projemle ilgilenen ve bu çalışmayı hazırlamamı beklediğini ifade eden Tarihçi Kitabevi sahibi Sayın Necip Azakoğlu'na teşekkür ediyorum. Sayın Necip Azakoğlu'nda gördüğümüz heyecan bize de yeni yayınlar ve araştırmalar için cesaret vermektedir.

Bu kitaptaki hatalar ve eksiklikler bana aittir. Bilim dünyasına biraz olsun katkı sunabilmişsem bunun mutluluğu benim için yeterli olacaktır.

**Eylül 2018, Kadıköy
Bülent Bakar**

“Sevgili Eşim Pınar’a”

BİRİNCİ BÖLÜM: İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ

İkinci Meşrutiyet Döneminde Ayrılıkçı Bir Rum Cemiyeti: Adelfiya*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda hâkimiyet kurmasından sonra Yunanistan, yaklaşık 400 yıl Türk ege-menliğinde kalmıştır. 1789'daki Fransız İhtilâli'nin dünya siyasetine kazandırdığı yeni fikirlerin ve gelişmelerin etkisi Yunanistan'da da görülmüştü. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ihtilâlcı bazı Rum cemiyetleri ortaya çıktı¹. Bu cemiyetler içinde en etkili, 1814 yılında Odessa'da kurulan Filiki Eterya (Dostlar Cemiyeti) olmuştur. Filiki Eterya, Osmanlı

* Makalenin yayınlandığı yer: *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkele-ri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Der-gisi*, sayı: 7, Bahar 2008.

1 Yunanlı şair ve düşünür Rigas Velestinlis Ferraios'un 1796'da Vi-yana'da kurmaya çalıştığı ilk Eterya (dernek) teşebbüsü, Avustur-ya'nın aldığı önlemler neticesinde başarısızlıkla neticelenmişti. Ayrıca 1800'lerin başında Athena, Hotel Grec, Finiks gibi cemiyet-lerin kurulduğu bilinmektedir, Bkz. M. Murat Hatipoğlu, *Türk-Yu-nan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Ankara 1988, s. 5-7.

Devleti'ne karşı Rumları ayaklandırmak ve mümkün olursa Balkan milletlerini de bu ayaklanmaya dahil etmek amacını gütmüştür². Filiki Eterya'nın çalışmalarından, Rusya başta olmak üzere Batılı devletlerin Osmanlı Devleti aleyhine bir politika izlemelerinden, Rumlara her türlü desteği vermelelerinden ve ayrıca Osmanlı Devleti'nin bazı iç sorunlarından kaynaklanan nedenlerle³ 1821'de Mora'da başlayan isyan giderek genişlemiş, 1826'dan sonra İngiltere ve Rusya'nın beraber hareket ederek bu meselede belirleyici rol üstlenmeleriyle süreç, Osmanlı Devleti'nin aleyhinde gelişmiştir. 1828'de Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne açtığı savaşta yaşanan yenilgi, 1829'da Edirne Antlaşması'nın imzalanmasını ve Osmanlı Devleti'nin Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul etmesi sonucunu getirecektir⁴. Bağımsız bir Yunan devletin ortaya çıkması, Osmanlı Devleti'nin dağılmasında önemli bir başlangıç noktası teşkil etmiştir. Böylece bu gelişme diğer unsurlar için de örnek oluşturmuştur.

Yunanistan'ın kuruluşundan sonraki politikasını, Megali İdea (Büyük Amaç) hayali yönlendirmiştir. Megali İdea, açıkça Osmanlı Devleti'ni hedef almaktaydı. 1844'te Yunanistan Meclisi'nde konuşan politikacı John Kolettis, bu konuyla alakalı şu ifadeleri kullanmıştı⁵:

2 M. Hatipoğlu, *a.g.e.*, s. 8-10.

3 Mesela Mora'da önemli bir güç ve otorite olan Yanya valisi Tepedelenli Ali Paşa'nın İstanbul'daki merkez ile yaşadığı sorunlar, isyâncılar için bulunmaz bir fırsat olmuştur. Ali Paşa haksızlığa uğradığını düşünüp isyân edince, üzerine Hurşit Paşa kumandasında kuvvet gönderilmiş, yaşanan bu karmaşayı gören Rumlar harekete geçmek için uygun zamanın geldiğini düşünmüşlerdir, Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, Ankara 1988, s. 110-112.

4 E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 121.

5 Michael Llwellyn Smith, *Yunan Düşü*, (Çev. Halim İnal), Ankara 2002, s. 17

“Yunanistan Krallığı, Yunanistan değildir; Yunanistan’ın sadece bir parçası, en küçük, en yoksul bir parçasıdır. Yunanlılar, sadece Krallık içinde oturanlar değildirler, aynı zamanda Yanya’da ya da Selanik’te, Serez’de ya da Edirne’de, İstanbul ya da Trabzon’da, Girit ya da Sisam Adası’nda, Yunan tarihine ya da Yunan ırkına bağlı başka yerlerde oturanlar da Yunanlıdır. Helenizmin iki büyük merkezi vardır. Krallığın başkenti Atina’dır. İstanbul, büyük başkent, bütün Yunanlıların kenti, düşü, umududur”.

Yunanistan’ın genişleme politikası sonuç vermeye başlamış, 1864 ve 1881 yıllarında Osmanlı Devleti aleyhine topraklarını büyütüştür. 1894 yılında Atina’da Etniki Eterya⁶ (Millî Cemiyet) kurulmuştur. Megali İdea’yı gerçekleştirmeyi hedefleyen Etniki Eterya, faaliyetleriyle 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’nın çıkmasında önemli pay sahibi olmuştur. 1897 Savaşı Osmanlı Devleti’nin zaferiyle bitse de büyük devletlerin himayesi altında olan Yunanistan, önemli bir kayıp ile karşılaşmamıştır.

Bu dönemden sonra özellikle Makedonya ve Girit gibi yerlerde Rum komitelerinin tedhiş hareketleri ön plana çıkmıştır. Bu komiteleri yönlendiren ve yöneten örgütlü güç ise Etniki Eterya olmuştur.

İkinci Meşrutiyet’in İlanı

Osmanlı Devleti’nin varlığını devam ettirebilmesinin ancak Meşrutiyet’e dayalı bir sistem ile mümkün olabileceğini düşünen Tanzimat dönemindeki aydın topluluğu, Genç

6 Türk-Yunan ilişkileri üzerinde önemli çalışmaları olan M. Murat Hatipoğlu, 1814’te Odessa’da kurulan Filiki Eterya ile 1894’te Atina’da teşkil edilen Etniki Eterya’nın karıştırıldığını belirterek haklı olarak bu iki cemiyetin farklı örgütler olduğu uyarısında bulunmaktadır, Bkz. M. Hatipoğlu, *a.g.e.*, s. 8.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Birinci Dünya Savaşı'nda Sevk ve İskân Kanunu'na Giden Süreç: Osmanlı Hükümetinin Ermeni Politikaları*

Giriş

Osmanlı devletinde Zeytun bölgesindeki¹ bazı problemler haricinde 1890'lı yıllara kadar Ermenilerden kay-

* Bildirinin yayınlandığı yer: *19-20.Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri, Uluslararası Sempozyum, Bildiriler, 5-7 Ocak 2015*, c. 1, İstanbul 2015.

1 Zeytun kasabası, şu anda Kahramanmaraş'a bağlı Süleymanlı ilçesidir. Bkz Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006, s. 553. Coğrafi şartların kendilerine sağladığı avantajla adeta feodal bir idare altında örgütlenmiş, ağırlıklı olarak Ermenilerin yaşadığı bu kasabada zaman zaman merkezî idareye karşı kalkışmalar ve huzursuzluklar yaşanmıştır. Özellikle 1865 yılındaki isyan doğrudan doğruya Zeytun'un bağımsızlığı için başlatılmıştı. Daha sonraki yıllarda da Zeytun'da birçok hadise gerçekleşti. Bkz, *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, (Haz. H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1983, s. 26-30.

naklanan ciddi bir sorun yaşanmamıştı. Bununla birlikte özellikle mezkûr yüzyılın başından itibaren Osmanlı devletinin Balkanlardaki gayrimüslim tebasının başta Rusya olmak üzere Batılı devletler tarafından Osmanlı aleyhine kışkırtıldığını, bu devletlerin politikaları doğrultusunda kullanıldığını belirtmek gerekmektedir. Rusya'nın azınlıkları kışkırtma politikası Balkanlarla sınırlı kalmamış, Doğu Anadolu'da Ermeni unsuru da bu bağlamda kullanılmıştır. Rusya ile işbirliği içindeki bazı Ermenilerin faaliyetleri Osmanlı devletinin gözünden kaçmamıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Kars muhafızı Emin Paşa bir rapor hazırlayarak bu duruma dikkat çekmiş ve sınır boylarındaki Ermenilerin Rusya ile işbirliği yapma ihtimali bulunduğunu belirterek bölgedeki Ermenilerin iç kısımlara naklini teklif etmiştir². Rusya, İran'la yaptığı savaşta başarılı olup Revan ve civar yerleri ele geçirmiş ve Ermenilerle şenlendirerek, kendi siyasî emelleri için adeta tampon bir bölge oluşturmuştu. 1836'da yaptığı bir düzenlemeyle Gregoryen Ermenilerin dinî merkezi olan Revan yakınlarındaki Eçmiyadzin Katogigosluğu'nda tayin ve azil için Rus çarı tek yetkili haline gelmişti³. Bundan sonra Eçmiyadzin Katogigosluğu Rus politikasının yönlendirdiği bir merkez haline almaya başlamıştır. Ermeniler için bir başka dönüm noktası da Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin ilânı⁴ ve özellikle Hrimyan'ın patrik seçilmesidir. Patrik Hrimyan'ın 1869 yılında

2 Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988, s. 405-407.

3 Ali Arslan, "Eçmiyazın Katogigosluğu'nda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul 2001, s. 55-56.

4 1862 yılında onaylanarak yürürlüğe giren Ermeni Milleti Nizamnamesi için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 159-172.

patrikliğe seçilmesiyle Patrikhane politikanın içine girmeye başlıyordu⁵.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde ve daha sonra bu antlaşmayı tadil eden Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde “*Ermenilerle meskûn doğu vilâyetlerinde ıslahat yapı-lacağı*” hükmü getirilmekte ve Ermeni Meselesi, uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkmaktaydı. Berlin Antlaşması gereğince İngilizlerin girişimleriyle Ermenilere bağımsızlık yolunu açmayı planlayan ıslahat projeleri, 1897 yılına kadar gündemdeki yerini korumuştur⁶.

Bu arada zaten Berlin Kongresi'nden sonra Doğu Anadolu'daki bazı yerlerin Rus İşgali'ne girmesiyle, Rus Ermenileriyle temas etmiş olan Osmanlı Ermenileri ve cemiyetleri teşkilâtlanmaya başlamıştır. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Ermeni okulları, cemiyetleri ve kiliseleri ihtilâl planlarının yapıldığı büro, silah ve mühimmat deposu veya imalathanesi haline gelmiştir. 1860'ta Çukurova'yı kaldırmak amacıyla *Hayırseverler Cemiyeti* kurulduktan sonra *Fedâkâr Cemiyeti* isimli başka bir cemiyet ortaya çıkmıştır. Van'da *Ararat*, Muş'ta *Mekteb Sevenler*, Şarklı ve *Ermenistan'a Doğru*, Adana'da *Kilikya* cemiyetleri teşekkül etmiştir. Bu cemiyetler birleşip 1880 yılında *Birleşik Ermeni Cemiyeti*'ni oluşturmuşlardır. 1872'de Van'da Rusların desteği ile *İttihad ve Halas*, 1878'de *Kara Haç* cemiyetleri kurulmuştur. 1881 yılında Erzurum'da *Şûrâ-yı Âli* ismiyle kurulan cemi-

5 “Bir ruhanî olarak eşsiz değere sahip olan Girimyan, siyasî saha-ya iştirakle hem kendisine ve hem de Ermeni kavmine maalesef zarar getiren hadiselerle karışmak talihsizliğine uğramıştır”, Levon Panos Dabağyan, *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han*, İstanbul 2002, s. 331.

6 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986; Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa*, İstanbul 1993.

KAYNAKÇA

1- ARŞİVLER:

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Başbakanlık Osmanlı Arşivi

2- RESMÎ YAYINLAR:

Düstur
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
Takvim-i Vakayi

3- SÜRELİ YAYINLAR:

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
Atî
Ayın Tarihi
Cumhuriyet
Dersaâdet
Hadîsat
Harp Tarihi Vesikalan Dergisi
İkdam
İleri
Milliyet
Peyâm
Peyâm-ı Sabah
Sabah
Servet-i Fünûn
Tanîn
Tasvîr-i Efkâr
Tevhid-i Efkâr
Vakit

Yeni Asır
Yeni Gazete
Yenigün
Zaman

4- BASILI ESERLER:

- Ahmed Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, (Çev. Cengiz Aydın), İstanbul 2001.
- Akbayar, Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001.
- Akçora, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul 1994.
- Akçura, Gökhan, *Turizm Yıl Sıfır, İstanbul 2002*.
- Aksakal, Mustafa, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, İstanbul 2010.
- Armaoğlu, Fahir H., *Siyasî Tarih 1789-1960*, Ankara 1973.
- Avagyan, Arsen-Minassian, Gaidz F., *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, (Çev. Ludmilla Denisenko- Mutlucan Şahan), İstanbul 2005.
- Atatürk'ün Millî Dış Politikası, c. I, Ankara 1992*.
- Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşının Başlatılmasına Dair Belgeler*, (Yay.Haz. Cemalettin Taşkiran ve diğ.), Ankara 1999.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I, Ankara 1997*.
- Atay, Falih Rifki, *Zeytindağı, İstanbul 1981*.
- Atnur, İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005.
- Babacan, Hasan, *Mehmed Talat Paşa 1874-1921*, Ankara 2005.
- Balcı, Ramazan, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, İstanbul 2006.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım, c.5, İstanbul 1997*.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III/I, Ankara 1983.
- Beydilli, Kemal, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988.
- Beyoğlu, Süleyman, "Tehcir Kanunu ve Birinci Dünya Savaşı'nda Arap Tehciri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı: 11.
- , "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 131, Nisan 2001.
- , "Kuvâ-yı Milliye Hakkında Bazı Yeni Bilgiler", *Bir*, sayı: 5, 1996.

- , "Ermenilere Muhaceret Güvenliği", *Tarih ve Düşünce*, sayı: 6, Haziran 2001.
- Bilsel, Cemil, (1933), *Lozan, c. I-II, İstanbul 1933*.
- Birgen, Muhittin, "Ermenilerin İsyanı", *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu, İstanbul 2005*.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, I, Ankara 1993*.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, II, Ankara 1993*.
- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası, İstanbul 1990*.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1979*.
- Boeckh, Katrin, "Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Rusya ve Balkan Devletleri", (Çev. Mustafa Aydın), *Türk Dünyası Araştırmaları, sayı: 167, Nisan 2007*.
- Borak, Sadi, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları (1899-16 Mayıs 1919), İstanbul 1998*.
- Bostan, Hanefi, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları, sayı: 57, Aralık 1988*.
- Brown, Anna Welles, "İstanbul'da Yetimhaneler", *İstanbul 1920*, Ed. Clarence Richard Johnson, M.A.
- Budak, Mustafa, *İdealden Gerçeğe, İstanbul 2002*.
- Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920), İstanbul 2002*.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Düz. Behçet Cemal), İstanbul 1977.
- Cemiyet-i Akvâm ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, (Yay.Haz. Ali Güler), Ankara 2001*.
- Çapa, Mesut, "Anadolu'da Yunan İşgalinin Sebep Olduğu İç Göçler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, sayı: 29, Temmuz 1994*.
- , "Yusuf Akçura'nın Rusya Seyahati ve Türk Esirleri", *Türk Kültürü, sayı: 366, Ekim 1993*.
- Çavdar, Tevfik, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye, İstanbul 1971*.
- Çelebyan, Antranik, *Antranik Paşa, (Çev. Mariam Arpi- Nairi Arek), İstanbul 2003*.
- Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, Ankara 2005*.
- Dabağyan, Levon Panos, *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han, İstanbul 2002*.

- Deveciyan, Karekin, *Türkiye’de Balık ve Bahççılık*, (Çev. Erol Üyepazar-
cı), İstanbul 2006.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara 1988.
- Dilan, Hasan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-
1918*, c. I, Ankara 2005.
- Efiloğlu, Ahmet, *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir 1912-1918*, İstanbul
2011.
- Eken, Ahmet, *Kartpostallarda İstanbul*, İstanbul 1992.
- Eraslan, Cezmi, “Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devle-
ti’nin Aldığı Tedbirler”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozy-
yumu*, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler, İstanbul 2001.
- Erdoğan, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara 1998.
- Erickson, Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, (Çev. Tanju Akad), İs-
tanbul 2003.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri, c. I, Ankara
1953*.
- Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, (Haz. H. Erdoğan
Cengiz), Ankara 1983.
- Eyice, Semavi, “Timoni’nin Rehberi”, *Tarih ve Toplum*, sayı: 67,
Temmuz 1989.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Takvîmü’s sinîn*, (Haz. Yücel Dağlı- Hamit
Pehlivanlı), Ankara 1993.
- Göç Rumların Anadolu’dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, (Der. Herkül
Millas, Çev. Damla Demirözü), İstanbul 2001.
- Güler, Ali, *Yunan Gizli Teşkilatları*, Ankara 1988.
- Gülersoy, Çelik, “Tercüman Rehberlik”, *Türsab*, sayı: 34, *Temmuz 1985*.
- Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayri Müslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul
2000.
- Günaydın, Meryem, “Arşidük Fransuva Ferdinand Suikastı, 28 Haziran
1914”, *Gazi Akademik Bakış*, sayı: 15, *Kış 2014*.
- Gürsu, Engin, *Biga*, Biga 2001.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara
2001.
- Halil Menteşe’nin Anıları*, (Giriş: İsmail Arar), İstanbul 1986.
- Hatipoğlu, M. Murat, *Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, An-
kara 1988.

- Hiçyılmaz, Ergun, *Esir Kampları, Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?*, İstanbul 2001.
- Holmes, Mary Caroline, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, (çev. Vedii İlmen), İstanbul 2005.
- İkiz, M.Lütfi, "Doktor Abdüsselam Paşa ve Ermeniler", *Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sayı:38, Mart-Nisan 2001.
- İlgürel, Mücteba, *Millî Mücadele'de Bahkesir Kongreleri*, İstanbul 1999. -----, "Adalar Denizinde Rum Korsanları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 16, Ocak 1969.
- İlter, Erdal, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, İstanbul 1995.
- İnönü, İsmet, *Defterler (1919-1973)*, (Haz. Ahmet Demirel), c. I, İstanbul 2001.
- Kaçaznuni, Ovannes, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, (Çev. Arif Acaloğlu), İstanbul 2005.
- Kara Schemsi, *Turcs et Armeniens*, Geneve 1919.
- Kara Şemsi Reşit Saffet, *Turizm'in Harsî, Siyasî ve İktisadî Faydaları*, İstanbul tarihsiz.
- Karaca, Ali, *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şakir Paşa*, İstanbul 1993. -----, "Türkiye'de Ermeniler için Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler, İstanbul 2001.
- Karacakaya, Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2005.
- Karakışla, Yavuz Selim, "Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: Ermeni mi, Türk mü?", *Toplumsal Tarih*, sayı:69, Eylül 1999.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Ankara 1988.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003.
- Kennedy, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. Birtane Karanakçı), Ankara 1993.
- Koloğlu, Orhan, *1908 Basın Patlaması*, İstanbul 2005.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.
- Kurat, Yuluğ Tekin, "Yunanistan'ın Küçük Asya Macerası", *III. Askeri Tarih Semineri Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986.

- Kutlu, Cemil, “Rusya Türklerinin I.Dünya Savaşında Ruslara Esir Düşen Türk Askerlerine Yaptığı Yardımlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 119, Nisan 1999.
- , “Vladivostok-Asinara Hattında 1030 Türk”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 128, Ekim 2000.
- Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986.
- Macfie, A. L., *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, (Çev. Damla Acar-Funda Soysal), İstanbul 2003.
- Maleville, Georges de, *1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi*, (Çev.Necdet Bakkaloğlu), İstanbul 1998.
- Marashlian, Levon, “Finishing the Genocide Cleansing Turkey of Armenian Survivors 1920-1923”, *Remembrance and Denial*, Ed. Richard G. Hovannisian, Detroit 1999.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1995.
- , “Ermeni İsyancıları ve Osmanlılar”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, (Der. Ömer Engin Lütem), Ankara 2007.
- Memâlî-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, İstanbul, 1336.
- Mutlu, Cengiz, *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları*, İstanbul 2007.
- Müezzinoğlu Ersin, “Savaş Kabinelerinin Sorgulanmalarına Göre Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi”, *History Studies*, Vol. 7, Issue: 1, March 2015.
- Mühlmann, Carl, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*, Leipzig 1940.
- Nuhoğlu, Hidayet. Y., “Darüleytamlar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993.
- Olali, Nezahat-Hasan, “Turizmin Tanımı, Mahiyeti ve Önemi”, *Türkiye Tüping ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı: 159, Nisan 1955.
- Orga, İrfan, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, İstanbul 2002.
- Ortak, Şaban, *Suriye ve Garbî Arabistan Tehciri*, Ankara 2012.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1994.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, Ankara 2007.
- Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Beyin Raporu*, Dersaadet 1335.

- Öğün, Tuncay-Sibgatullina, Alfina, “Türklerin ve Rusların Gözüyle 100’üncü Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devletinin 1. Dünya Savaşı’na Girişi”, *History Studies*, Vol. 5, Issue: 6, November 2013.
- Öke, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1991.
- Özbay, Ferhunde, 1911-1922 yıllarında Anadolu’nun Kimsesiz Kız Çocukları”, *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Editör:Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, İstanbul 2003.
- Özdemir, Bülent, “İngiltere, I. Dünya Savaşı Arifesinde Osmanlı Savaş “Gemileri “Sultan Osman I” ve “Reşadiye”yi Neden Teslim Etmedi?”, *Ottoman Studies*, (Ed. Ekrem Causevic-Nenad Mocanin-Vjerran Kursar), Vol. 1, CIEPO, Zagreb 2008.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara 2005.
- Özdemir, Mustafa, “I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 14, Bahar 2007.
- Özoran, Beria Remzi, «Cumhuriyetin Temel Taşlarından Ayvalık», *Türk Kültürü*, sayı:72, Ekim 1968.
- Öztoprak, İzzet, *Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele*, Ankara 1989.
- Palmer, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, (Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak), İstanbul 1992.
- Pasiner, Ali, “Dalyanlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.2, İstanbul 1994.
- Pomiankowski, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü*, (Çev. Kemal Turan), İstanbul 1990.
- Redhouse İngilizce-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1980.
- Renouvin, Pierre, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi (1914-1918)*, (Çev. Adnan Cemgil), c. I, İstanbul 1969.
- Sakarya, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. I-IV, Ankara 1993.
- Sarkamış’tan Esarete (1915-1920)*, (Haz. Sami Önal), İstanbul 2005.
- Sarınay, Yusuf, *24 Nisan 1915’te Ne Oldu?*, İstanbul 2012.
- Sarınay, Yusuf- Sünbül, Tahir, *Emperyalizm ve Büyük Hayal*, Ankara 1999.

- Selvi, Haluk, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya 2004.
- Serhadoğlu, M. Rıza, *Savaşçı Doktorun İzinde*, İstanbul 2005.
- Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986.
- , "Milli Mücadelede İlk Gerilla Silahlı Mukavemet Hareketi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı:10,
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006.
- Shaw, Stanford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, (Çev. Beyza Sümer Aydaş), c. 1, Ankara 2014.
- Smith, Michael Ilewellyn, *Yunan Düşü*, (Çev. Halim İnal), Ankara 2002.
- Soy, H. Bayram, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti'nin Büyük Güçlerle Yaptığı İttifak Görüşmeleri ve Savaşa Girmesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı: 18, Güz 2005.
- Steuerwald, Karl, *Almanca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1992.
- Stone, Norman, *Birinci Dünya Savaşı*, (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım), İstanbul 2010.
- Subayev, Niyaz, "Türk Esirleri Rusya'da", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı: 119, Kasım 1996.
- Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990.
- Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaam*, (Yay. Haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu), İstanbul 2006.
- Talat Paşa'nın Anıları, (Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 1990.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul 1992.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. I, Ankara 1973.
- Taş, Fahri, "Vilâyât-ı Şarkıyye İslahâtı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı: 42, Kasım 1998.
- Taşkıran, Cemalettin, "Sivas Kongresi Öncesinde Ortaya Çıkan Bazı Güçlükler (Askeri Belgelere Göre)", *V.Uluslararası Atatürk Kongresi*, 8-12 Aralık 2003-Ankara
- , *I. Dünya Savaşında Türk Esirleri, Ana Ben Ölmedim*, İstanbul 2001.
- Temel, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Ankara 1998.
- Toprak, Zafer, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul 1985.
- , "Ecânib Sınâatı", *İstanbul*, sayı: 6, 1993.

- Toskay, Tunca, Turizm Olayına Genel Yaklaşım, İstanbul 1983.*
- Tuğlacı, Pars, 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük, c. III, İstanbul 1974.*
- Tunaya, Tarık Zafer, Hürriyetin İlâmı, İstanbul 1959.*
- Turabian, Aram, Les Volontaires Armeniens, Marseille 1917.*
- Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap), (Haz. Azmi Süslü-Fahrettin Kırzioğlu-Refet Yinanç-Yusuf Halaçoğlu), Ankara 1995.*
- Türkmen, Zekeriya, “İşgal Yıllarında İstanbul’daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hristiyanlaştırılması”, Kök Araştırmalar, c.2, sayı:2, Güz 2000.*
- Terzioğlu, Arslan, “Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Dr.Bahaddin Şakir’in Berlin’de Öldürülmesi ve Ermeni Tehciri Meselesi”, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul 2001.*
- Uçarol, Rifat, Siyasi Tarih (1789-1994), İstanbul 1995.*
- Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1976.*
- Ülman, A. Halûk, I. Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş, İstanbul 2002.*
- Velay, A. Du, Türkiye Malî Tarihi, (Der. Maliye Tedkik Kurulu), Ankara 1948.*
- Wheeler, Marcus, The Oxford Russian-English Dictionary, , New York, 1984.*
- Yerasimos, Stefanos, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, (Çev.Babür Kuzucu), c.2, İstanbul 1977.*
- Yıldırım, Hüsamettin, Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri, Ankara 1990.*
- Yıldırım, Nuran, “Salgınlar”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c. VI, İstanbul 1994.*
- , “Tanzimat’tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. V, İstanbul 1985.*
- Yüceer, Saime, “Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bursa Ermenileri”, Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, (Ed. Saime Yüceer), Bursa 2000.*

5- TEZLER:

- Güven, Esin, I. Dünya Savaşında Rusya’daki Türk Esirleri ve Rusya Türkleri, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.*

DİZİN

A

- Abdurrahim Efendi 28, 29
Abdülmecit Efendi 305
Ahmet İzzet Paşa 219, 342
Ahmet Rüstem (Alfred Bilinski)
Bey 191
Amiral Calthorpe 210
Amiral Souchon 122, 123, 143
Antranik 193, 346
Armenakan 184
Ayastefanos Antlaşması 183

B

- Baron von Wangenheim 99, 211
Başvekil Pasiç 68
Berlin Antlaşması 183
Bogos Nubar Paşa 218
Brest-Litovsk Antlaşması 146,
178

C

- Cavit Bey 102, 123, 125
Cemal Paşa 81, 123, 136, 197,
205, 346
Cihat-ı Ekber 135
Çakıryan Efendi 235

D

- Dikran Kelekyan 72, 125, 132,
211
Doktor Abdüsselam Paşa 240,
349
Dr. Bahaddin Şakir Bey 247

E

- Eçmiyadzin Katogigosluğu 182
Eçmiyazın Katogigosu V. Kevork
188
Edîb Bey 45, 47, 48, 49, 52, 53,
56
Efdâleddin Bey 308
Emrâz-ı Sâriyye ve İstîlâiyye
Nizâm-nâmesi 250, 254
Enver Paşa 93, 97, 98, 123, 125,
136, 195, 196, 198, 201, 209,
229

F

- Fransa başkumandanı Joffre
108
Fukaraperver Kardeşler Cemi-
yeti 32

G

- Genç Osmanlılar 15
 General Hindenburg 109, 120,
 140
 General Joseph Pomiankowski
 191
 Goeben ve Breslau Olayı 97

H

- Halil Bey 82, 125, 196
 Hamamcıyan Efendi 237
 Hariciye Nazırı İzzet Paşa 306
 Henry Morgenthau 102
 Hıfzıssıhha Komisyonu 250
 Hınçak 184, 186, 187, 189, 197,
 210
 Hilal-i Ahmer 225
 himaye-i etfal cemiyeti 228
 Hüseyin Hilmi Paşa 18

I

- II. Abdülhamid 16, 184, 290,
 291
 İttihat ve Terakki 16, 125, 186,
 187, 188, 194, 225, 247, 343
 İttihat ve Terakki Cemiyeti 16

J

- John Kolettis 14
 Jön Türkler 16, 18
 Justin McCarthy 192, 215

K

- Kadınları Çalıştırma Cemiyeti
 225, 226, 235
 Kafkasya genel valisi Vranzof
 Daşkof 188

- Karadeniz Vakası 123
 Kardeşlik Mecburiyeti 25
 Kazım Karabekir Paşa 245

L

- Levant Herald 18

M

- Maârif-i Hıfzıssıhha-i Mekâtib
 Komisyonu'nun Sûret-i
 Teşkîliyle Vezâifine Dâir
 Nizâmname 253
 M. De Blowitz 292
 Meclis-i Kebîr-i Maârif üyelerin-
 den Mehmed Ziya Bey 303
 Meclis-i Sıhhiyye-i Umûmiyye
 249
 Meclis-i Tahaffuz 249
 Megali İdea 14, 15
 Metropolit Grigorius 31, 32
 Mithat Şükrü Bey 125
 Moritanya vapuru 310
 Mösyö Kurupi 46, 47, 48, 49
 Mösyö Makler 47, 48
 Muâvenet-i İctimâiyye Vekâleti
 250
 Muhâcirîn Müdür-i Umûmîsi
 Hamdi Bey 303
 Muhittin (Birgen) Bey 198, 199
 Müessesât-ı Hayriyye-i Sıhhiyye
 Müdüriyeti 250
 Müstakbilîn Cemiyeti 287, 295,
 297, 299, 300, 301, 302, 304,
 305, 306, 307, 308, 309, 310,
 311, 313, 314, 316, 317, 318,
 319, 320, 321, 322, 323, 324,
 325, 331

N

Neologos 18

O

Orient Ekspres 289, 292

Ovannes Kaçaznuni 199, 220

P

Padişah V. Mehmed 136

Patrik Hrimyan 182

Patrik Zaven Efendi 196, 199

Prinçip 65

Proodos 17, 18

R

Rahip Cevahirciyan 186

Rauf Bey 122

Relief 245

Reşid Safvet Bey 322

Rıza Bey 319, 320, 323, 342

Rum Patrikhanesi 244

Rus Dışişleri Bakanı Sazonov
124**S**Sait Halim Paşa 125, 127, 136,
198Sarıkamış Harekâtı 144, 194,
207, 208

Schliffen Planı 84, 109, 111

Sergi-i Umûmî-i Osmanî 289

Sevk ve İskân Kararı 195, 213

Sıhhiyye Müdüriyyet-i Umûmi-
yyesi 250Sıhhiyye Müdüriyyet-i Umûm-
iyyesi Teşkilâtına Dair

Kanûn-ı Muvakkat 250

Şeyhülislam Nuri Efendi 243

TTalat Bey 125, 127, 136, 196, 197,
198, 201, 216Taşnaksutyun 186, 187, 189,
220

Timoni 288, 347

Tomas Kok 319

Türk Rehberler Cemiyeti 320

Türk Seyyâhîn Cemiyeti 317,
324**V**Van valisi Cevdet Bey 197, 208,
214

Vartkes Efendi 198

Veliaht Franz Ferdinand 64

Veremle Mücadele Osmanlı
Cemiyeti 251**Y**Yunus Nadi 69, 73, 103, 110,
127, 132

Yusuf Akçura 145, 146, 346, 352

Yüzbaşı Abdullah Efendi 149

Z

Zöhrap Efendi 198